

HALINA ŁACH
(UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE)*

Praca społeczna jako obowiązek służbowy żołnierzy w garnizonach Korpusu Ochrony Pogranicza

Streszczenie. Odrodzenie państwa polskiego z chwilą zakończenia wojny w 1918 r. zakończyło 120-letni okres zaborów. Do życia wracało państwo polskie. Wśród wielu ważnych problemów znalazło się scalenie terytorium, wytyczenie granic oraz zbudowanie systemu ich ochrony. Złożony i przeciągający się w czasie proces ustalania zasięgu terytorium Polski wywarł wpływ na przyszłe stosunki z państwami ościennymi i system ochrony granicy państwowej. W szczególności po zakończeniu wojny polsko-rosyjskiej i zawarciu traktatu pokojowego nie doszło do unormowania sytuacji społecznej i politycznej na terenach wschodnich. Nie stworzono również bezpiecznego systemu ochrony granicy.

Ustalona i wytyczona granica wschodnia pozostawała w stanie ciągłego zagrożenia. Eskalacja bandytyzmu w latach 1921–1924 wpłynęła na podjęcie decyzji o powołaniu Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP). Żołnierze korpusu przez okres 15 lat pełnili ciężką służbę, której celem było zabezpieczenie nienaruszalności granicy państwowej i zapewnienie bezpieczeństwa obywatelom. W codziennej służbie realizowali zadania na rzecz umacniania państwowości polskiej i asymilacji mniejszości narodowych oraz podejmowali liczne prace społeczne na terenach przygranicznych. Zaangażowanie żołnierzy w pracę społeczną miało na celu pozyskanie zaufania ludności dla interesów państwa, zwłaszcza wyrobienie poczucia konieczności współpracy z organami KOP.

Celem artykułu jest ukazanie pracy społecznej prowadzonej przez oddziały KOP wśród ludności pogranicza na rzecz utrzymania bezpieczeństwa granicy i porządku publicznego w pasie granicznym. Rozważania naukowe w artykule są prowadzone w kontekście postawionej tezy, która brzmi: Podejmowanie działań społecznych przez żołnierzy KOP na terenach pasa granicznego było obowiązkiem służbowym.

Podstawowymi źródłami publikacji są materiały oddziałów Korpusu Ochrony Pogranicza z Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie. Uzupełniają je opracowania odnoszące się do ogółu działań wojskowych korpusu.

Słowa kluczowe: odrodzenie państwa polskiego, granica wschodnia, Korpus Ochrony Pogranicza, praca społeczna, ludność pogranicza.

* Wydział Humanistyczny, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Zakład Stosunków Międzynarodowych, e-mail: halina.lach@uwm.edu.pl.

Stan badań

Problematyka ochrony wschodniej granicy Polski przez Korpus Ochrony Pogranicza (dalej: KOP) w okresie międzywojennym jest podejmowana przez historyków, zwłaszcza przez historyków wojskowości. Bardzo cenne są monografie Henryka Dominiczaka¹ i Jerzego Prochwicza², koncentrujące się na zagadnieniach genezy, rozwoju organizacyjnym, charakterze służby żołnierzy czy działalności kulturalno-oświatowej i propagandowej formacji. Natomiast do analizy problematyki struktury, szkolenia, mobilizacji oraz zadań służbowych kadry i żołnierzy, przydatne są edycje źródeł opublikowane przez Marka Jabłonowskiego³ i Bogusława Polaka⁴ oraz liczne publikacje pokonferencyjne. Źródła do badań pracy społecznej podejmowanej przez żołnierzy KOP, będącej ich obowiązkiem służbowym na pograniczu, gromadzi Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie, Centralne Archiwum Wojskowe oraz Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Podjęty temat jest wieloaspektowy, dlatego autorka skupiła uwagę na ocenie konieczności prowadzenia przez KOP pracy społecznej wśród ludności pogranicza ze względów ochrony i bezpieczeństwa granicy państwa.

U źródeł powstania Korpusu Ochrony Pogranicza

Z chwilą odzyskania przez Polskę niepodległości jej zasięg terytorialny nie był jeszcze ukształtowany. Początkowo granice rozciągały się wzdłuż obszarów, które w końcu 1918 r. znalazły się pod administracją powstałego rządu polskiego, i miały charakter doraźny. Proces tworzenia granic trwał kilka lat i przeciągał się w czasie. Władze naczelne państwa i społeczeństwo polskie podejmowało wiele starań na forum międzynarodowym, aby doprowadzić do scalenia jak największych terytoriów sprzed rozbiorów i zabezpieczyć granice. Był to jeden z najważniejszych czynników warunkujących stabilizację wewnętrzną i bezpieczeństwo kraju. Dodać przy tym należy, że po zakończeniu I wojny światowej na dawnych ziemiach kresowych I Rzeczypospolitej prawa do posiadania swoich terytoriów rościli Litwini, Białorusini i Ukraińcy. Dlatego w Europie powojennej Polska nie mogła sama decydować o swoich granicach, gdyż w tej sprawie zastrzegły sobie głos mocarstwa zachodnie⁵.

¹ H. Dominiczak, *Dzieje Kresów i granicy państwa polskiego na wschodzie*, Toruń 2011.

² J. Prochwicz, *Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*, Warszawa 2003.

³ *O Niepodległą i granice. Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów*, wstęp M. Jabłonowski, współpraca J. Prochwicz, oprac., wybór i przygotowanie do druku M. Jabłonowski, W. Janowski, B. Polak, J. Prochwicz, Warszawa–Pułtusk 2001.

⁴ *Polskie formacje graniczne. Straż Graniczna 1918–1939. Dokumenty organizacyjne. Wybór źródeł*, t. I, wstęp, wybór, oprac. B. Polak, Koszalin 1999.

⁵ A. Wasilewski, *Granica lorda Curzona. Polska granica wschodnia od Wersalu do Schengen (traktaty, umowy, przejścia graniczne, podróźni, wizy)*, Toruń 2003, s. 11.

Ostateczne ustalenie granic państwa polskiego było rezultatem trudnego łączenia terytorium państwa drogą działań dyplomatycznych i zmagani militarnych. Po klęsce Niemiec decydujące znaczenie zyskało stanowisko zwycięskich mocarstw. Ustalenie granicy zachodniej i północnej miało miejsce na Konferencji Pokojowej w Paryżu, na której 28 czerwca 1919 r. został podpisany traktat o pokoju między Niemcami z jednej strony a państwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi z drugiej strony. Dla Polski najważniejsze były postanowienia uznające jej niepodległość i określające granicę północną i zachodnią, polsko-niemiecką oraz granicę południową, polsko-czechosłowacką⁶.

W nowej złożonej rzeczywistości znalazły się ziemie wschodnie Polski. Proces określania granic przebiegał tu w wyjątkowo skomplikowanych warunkach. Po pierwsze, w traktacie wersalskim pominięto kwestię wcielenia do państwa polskiego obszarów wschodnich zamieszkiwanych w dużej części przez ludność mieszaną: polską, białoruską, ukraińską i ruską. Po drugie, Rada Najwyższa konferencji paryskiej pod koniec 1919 r. wydała decyzję o tymczasowym określeniu granicy wschodniej Polskiej wzdłuż tzw. linii Curzona. W tych okolicznościach najwyższe władze państwowe nie respektowały ustaleń rady i rozpoczęły działania militarne z Rosją Sowiecką⁷ w celu korzystniejszego rozstrzygnięcia zasięgu granicy Polski na wschodzie⁸. Spór terytorialny z Rosją Sowiecką dotyczył głównie kresowych terytoriów dawnej Rzeczypospolitej. Wojna polsko-rosyjska z lat 1919–1920 przechodziła różne fazy i była ostatnim etapem w procesie ustalania zasięgu terytorialnego państwa polskiego i granicy wschodniej. Zakończył ją pokojowy traktat ryski, podpisany 18 marca 1921 r. między Polską a Rosją i Ukrainą. Traktat zawarto na zasadach wzajemnego kompromisu. Polska rezygnowała z wysuwania żądań dotyczących historycznych praw do ziem, które do 1772 r. wchodziły w jej skład, a Rosja Sowiecka godziła się na włączenie do państwa polskiego kresów wschodnich, na których zamieszkiwał duży odsetek mniejszości etnicznych⁹.

⁶ Tekst traktatu opublikowany został w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1920, nr 5, poz. 200, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19200350200> (dostęp: 9 I 2018).

⁷ Pojęcie Rosja Sowiecka jest terminem, którego używa autorka mając na uwadze Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republikę Radziecką, powstałą w 1918 r. w wyniku rewolucji bolszewickiej. Zmianę nazwy na Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich wprowadzono 30 XII 1922 r.

⁸ M. Klimecki, *Kształtowanie polskiej granicy wschodniej w latach 1918–1921*, [w:] *Polska granica wschodnia. Przeszłość i teraźniejszość. Materiały z konferencji naukowej Lublin 24 maja 2001*, red. W. Wróblewski, Lublin 2001, s. 73.

⁹ L. Wyszczelski, *Polityczno-militarne przyczyny wybuchu wojny polsko-rosyjskiej lat 1919–1920 i jej reperkusje po traktacie ryskim*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012, s. 29.

Problem granicy wschodniej nie ograniczał się tylko do Rosji, lecz także do Litwy i Łotwy, graniczących z Polską od północy. Nieoczekiwanym epilogiem działań zbrojnych w wojnie polsko-rosyjskiej stał się spór o Wilno między Polską a Litwą. Pod naciskiem polskiej ofensywy oddziały sowieckie okupujące Wilno przekazały je Litwinom. Miasto zostało odzyskane przez Polaków w wyniku tzw. buntu wojska gen. Lucjana Żeligowskiego¹⁰. Wydarzenia te odcisnęły się na stosunkach polsko-litewskich i nie doszło do traktatowego uregulowania granicy polsko-litewskiej. Choć została ona uznana przez Radę Ambasadorów uchwałą z 15 marca 1923 r., stosunki między obu krajami pozostawały w stanie ciągłej wojny dyplomatycznej i politycznej¹¹.

Złożony proces ustalania zasięgu wschodnich terytoriów Rzeczypospolitej wywarł wpływ na przyszłe stosunki z państwami sąsiedzkimi i system ochrony granicy. W szczególności traktat ryski nie zdołał doprowadzić do trwałego wyeliminowania zagrożeń i niebezpieczeństw. Już z chwilą demarkacji linii granicznej przez Mieszana Komisję Graniczną pojawiły się kwestie sporne co do jej przebiegu. Traktat ryski wymienił wiele miejscowości, określając ich przynależność państwową, jednak sporządzone mapy były niedokładne, a sytuacja rzeczywista przedstawiała się jeszcze inaczej. Powodowało to trudności w pracach komisji i brak wzajemnego zaufania, co prowadziło do wielu incydentów, m.in. protestów i gróźb przerwania prac komisji, głównie ze strony radzieckiej¹².

Wytyczona granica nie stanowiła linii zamkniętej, w wielu miejscach przecinała na wschodzie obszary niegdyś stanowiące jedność polityczną, etnograficzną i geograficzną, co generowało powstawanie wielu sytuacji konfliktowych. Dodatkowo, wytyczenie granicy polsko-rosyjskiej na mocy traktatu pokojowego nie oznaczało jej międzynarodowego uznania. Mocarstwa zachodnie ociągały się z jej uznaniem mimo usilnie podejmowanych przez naczelne władze państwowe zabiegów na arenie międzynarodowej. Dopiero 15 marca 1923 r. mocarstwa potwierdziły fakt istnienia tej granicy w dodatkowym protokole do traktatu wersalskiego i rzekły się prawa do jej rewizji, lecz nie udzieliły jej swych gwarancji. Decyzja Rady Ambasadorów nie została uznana przez rząd rosyjski, który stał na stanowisku, że aktem jedynie miarodajnym i wiążącym obie strony jest traktat ryski, który nie wymaga niczyjej asekuracji¹³.

Zakończenie wojny polsko-sowieckiej i zawarcie traktatu pokojowego w Rydze nie oznaczało unormowania sytuacji społecznej i politycznej na terenach wschodnich. Granice pozostawały w stanie ciągłego zagrożenia. Nieustannie dochodziło do prowokacji, incydentów, które zagrażały życiu i bezpieczeństwu ludności

¹⁰ Z. Krajewski, *Geneza i dzieje wewnętrzne Litwy Środkowej (1920–1922)*, Lublin 1996; W. Łach, „Bunt” Żeligowskiego. Kulisy przyłączenia Wileńszczyzny do Polski (1920–1922), Warszawa 2014.

¹¹ M. Klimecki, *op. cit.*, s. 81.

¹² A. Wasilewski, *op. cit.*, s. 30.

¹³ L. Wyszczelski, *op. cit.*, s. 32.

zamieszkującej w przygranicznych miejscowościach. Po stronie radzieckiej organizowały się grupy dywersyjne i rabunkowe, które przekraczały granicę państwa polskiego, występowały przeciwko administracji polskiej, gnębiły ludność, dezorganizowały transport, niszczyły i grabiły mienie, a następnie wycofywały się na drugą stronę¹⁴. Takie sytuacje wywoływały silny niepokój mieszkańców powiatów nadgranicznych, których życie i mienie było zagrożone.

Z uwagi na trudną sytuację polityczną i gospodarczą kraju w pierwszych latach niepodległości po stronie polskiej skuteczność ochrony granicy była bardzo niska, prowadziły ją formacje o niskich stanach osobowych i słabo przygotowane do realizacji zadań. Granicę ochraniały formacje o różnej strukturze organizacyjnej. Jesienią 1920 r. utworzono tzw. kordon graniczny obsadzony przez żołnierzy frontowych, następnie Bataliony Wartownicze i Celne, zaś w 1922 r. powołano Straż Graniczną, która również nie zdołała powstrzymać przenikaniu ze wschodu do Polski uzbrojonych band czy działaczy komunistycznych. Również nie zmieniło sytuacji przejście ochrony granicy w 1923 r. przez Policję Państwową. System policyjny na granicy wschodniej – mało operatywny, też nie zdał egzaminu, wobec nasilającego się bandytyzmu grup zbrojnych przedostających się z terenu Związku Radzieckiego. Ponadto skuteczność ochrony granicy utrudniały wszelkie braki w zaopatrzeniu sprzętu, uzbrojeniu, łączności, znajomości terenu i znajomości ludności pogranicza. Do tego dochodził fatalny brak sieci dróg utrudniający współdziałanie oddziałów granicznych¹⁵.

Na system ochrony i bezpieczeństwa granicy wschodniej istotny wpływ wywierał czynnik narodowościowy. Licznie zamieszkujące te obszary mniejszości etniczne były wrogo usposobione do państwa polskiego. Władze polityczne również nie prowadziły jednolitej polityki dotyczącej spraw mniejszościowych, wyrażającej się w sprzecznym traktowaniu tych zagadnień przez poszczególnych przedstawicieli administracji państwowej. Ponadto obszary pogranicza wschodniego były gospodarczo niedoinwestowane, biedne, skutkiem czego ludność zajmowała się przemytem, szabrownictwem, korupcją, aby sprostać potrzebom dnia codziennego.

Występowanie i oddziaływanie wskazanych czynników skutkowało destabilizacją oraz obniżeniem i pogorszeniem poziomu bezpieczeństwa na wschodnim pograniczu i granicy. Znajdujące się tam formacje i instytucje polskie nie mogły liczyć na pomoc ludności miejscowej i nie były w stanie przeciwstawić się działalności elementów wrogich. Na nic zdały się kolejne reorganizacje formacji granicznych. Stan ciągłego napięcia na kresach, destabilizacja i zagrożenia interesów

¹⁴ M. Jabłonowski, *Polityczne i wojskowe przesłanki powołania dożycia Korpusu Ochrony Pogranicza w 1924 r.*, [w:] *Korpus Ochrony Pogranicza. Materiały z Konferencji Naukowej w 80-rocznicę powstania Korpusu Ochrony Pogranicza*, red. J. Prochwicz, Kętrzyn 2005, s. 23.

¹⁵ W. Włodarkiewicz, *Bezpieczeństwo granicy wschodniej Rzeczypospolitej w ocenie polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1921–1932*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze...*, s. 100.

polskich działaniami o charakterze dywersyjnym oraz bardzo krytyczny stosunek ludności pogranicza (Litwinów, Ukraińców) do odrodzonej Polski przesądziły o przyjęciu postanowień o utworzeniu KOP¹⁶.

Decyzja o powołaniu KOP do ochrony wschodnich i północnych granic państwa została podjęta w sierpniu 1924 r. Zadanie zorganizowania korpusu, będącego częścią składową sił zbrojnych powierzono Ministerstwu Spraw Wojskowych, które 12 września 1924 r. wydało rozkaz w sprawie utworzenia formacji, zaś w kolejnym rozkazie z 17 września 1924 r. dokładnie określiło jego strukturę¹⁷. Na czele KOP stało dowództwo z siedzibą w Warszawie, któremu podlegało 6 brygad. W ich skład wchodziły bataliony ochrony pogranicza, będące podstawową jednostką taktyczną oraz szwadrony kawalerii. Korpus podporządkowany został dwóm resortom: Ministerstwu Spraw Wewnętrznych i Ministerstwu Spraw Wojskowych. Z wojskiem polskim był ściśle powiązany kadrowo, sprzętowo i szkoleniowo. Służyli w nim oficerowie i podoficerowie, a szeregowych piechoty, po sześciu miesiącach pobytu w jednostkach wojskowych, Rejonowe Komendy Uzupełnień kierowały do jednostek ochrony pogranicza, w których odbywali dalszą służbę wojskową.

W terenie przy samej granicy znajdowały się strażnice, obsadzone z reguły przez jedną drużynę, z jednym lub dwoma psami służbowymi. W głębi terytorium znajdowały się oddwoły KOP. Odcinki granicy, przydzielone poszczególnym brygadam, dzieliły się na fragmenty przynależne poszczególnym batalionom. Te dzieliły się na odcinki poszczególnych kompanii, następnie na pododcinki strażnic (długości 6–10 km). Wszystkie oddziały i pododdziały przyjmowały nazwy od nazw miejscowości, w których stacjonowały. Terenem bezpośredniego działania KOP były powiaty nadgraniczne, a szerokość pasa przygranicznego wynosiła 30 km w głąb kraju¹⁸.

Praca społeczna wśród ludności pogranicza

Żołnierze KOP przez cały okres pełnienia służby wykonywali pracę na rzecz ludności pogranicza. W początkowym okresie nie była ona prowadzona w sposób systematyczny i uporządkowany. Warunki i okoliczności, w jakich przyszło pełnić służbę, nie pozwalały na podejmowanie wspomnianej pracy społecznej w sposób planowy. Po przybyciu i ulokowaniu oddziałów korpusu wzdłuż całej granicy, żołnierze zastali tam dramatyczny stan bezpieczeństwa. Ustawiczne napady, morderstwa, rabunki, a nawet zagrożenie życia samych żołnierzy zmuszały do realizacji zadań ochrony granicy i stosowania z całą surowością bezwzględnych metod,

¹⁶ M. Jabłonowski, *op. cit.*, s. 33–34.

¹⁷ *Dokument nr 4. 1924, wrzesień 17, Warszawa. Rozkaz ministra spraw wojskowych gen. dyw. Władysława Sikorskiego w sprawie organizacji KOP, [w:] O Niepodległą i granice...*, s. 21.

¹⁸ *Ibidem*.

aby zaprowadzić ład i poczucie bezpieczeństwa. Niemalych trudności przysparzała nieznanostwo terenu i miejscowości na powierzonych odcinkach granicy oraz brak zakwaterowania. Miejscowa ludność również była nieufna i wrogo nastawiona do wojska¹⁹.

Dopiero po kilku latach, po zaprowadzeniu bezpieczeństwa publicznego na pograniczu, ustaleniu dyslokacji i ram organizacyjnych oddziałów formacji oraz metod pełnienia służby granicznej, dowództwo korpusu przystąpiło do planowej i systematycznej pracy społecznej wśród ludności. Wychodziło ono z założenia, że nie można było skutecznie chronić granicy bez należytej współpracy ze społeczeństwem. Dla swych celów kadra i żołnierze potrzebowali szczegółowych informacji o ludności, mniejszościach narodowych, liczbie stałych mieszkańców i osiedlonych, ich wyznań religijnych, poziomu kulturalnego, moralnego, postaw wobec państwa i stopy życiowej. Chcąc prowadzić pracę społeczną, KOP wykorzystywał do tego różne środowiska i jednostki, mogące przynieść pożytek lub szkodę dla sprawy ochrony granicy. W tym celu współpracował z nauczycielami, szkołami, młodzieżą szkolną, organizacjami społecznymi i paramilitarnymi, klerem rzymskokatolickim i innymi wyznań oraz z administracją państwową²⁰.

W latach trzydziestych władze wojskowe nadały pracy społecznej na pograniczu wyższą rangę i ukierunkowały ją na planową działalność. W 1937 r. dowódca KOP gen. bryg. Jan Kruszewski wydał *Uzupełnienie Instrukcji służby Korpusu Ochrony Pogranicza* (Projekt). Instrukcja miała na celu ujednoczenie sposobów pracy społecznej oraz zasad postępowania żołnierzy i całych oddziałów KOP wobec ludności zamieszkującej pogranicze w zależności od różnych warunków i okoliczności. W rozdziale III: *Znajomość ludności pogranicza i praca wśród niej na rzecz ochrony granicy*, w art. 154–157 wprowadzono szereg nowych zasad i sposobów pracy, nie uwzględniając dostatecznie wcześniejszych doświadczeń²¹. W instrukcji ustalono cele, metody i zasady akcji społecznej na pograniczu, które wiązały się ze służbą żołnierzy i zadaniami ochrony granicy. Wszyscy dowódcy oddziałów granicznych zobowiązani zostali do jej realizacji oraz traktowania jako obowiązku służbowego. Ujęta w ramy organizacyjne systematyzowała metody i formy, jakie przy jej realizacji mogli stosować żołnierze KOP. Stąd też działalność społeczna prowadzona była na całym obszarze ugrupowania poszczególnych oddziałów w pasie granicznym²².

¹⁹ *W pierwszą rocznicę objęcia służby na wschodniej granicy Rzeczypospolitej*, „Jednodniówka KOP” 1924–1925, s. 4.

²⁰ F. Biernat, *Rola Korpusu Ochrony Pogranicza w ochronie polskiej granicy wschodniej i w wojnie obronnej 1939 roku*, [w:] *Szkice z dziejów wojskowych Polski w latach 1918–1939*, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1979, s. 69.

²¹ *Uzupełnienie Instrukcji Służby Korpusu Ochrony Pogranicza*. Rozkaz wprowadzający z 31 VIII 1937, Archiwum Straży Granicznej [dalej: ASG], KOP, 541.543, bp.

²² *Instrukcja służby Korpusu Ochrony Pogranicza*, wstęp i oprac. P. Skubisz, Warszawa 2010, s. 145.

Kolejnym dokumentem regulującym pracę społeczną żołnierzy na pograniczu były wytyczne dowódcy korpusu do pracy społecznej KOP, wydane 22 października 1937 r.²³ W dokumencie określono, że jej zadaniem było aktywizowanie i budowanie zaufania do wojska oraz niesienie pomocy gospodarczej ludności, przygotowanie ludności, w tym mniejszości narodowych do współpracy z korpusem. Miała polegać na świadomym i zorganizowanym oddziaływaniu na ludność pogranicza dzięki stosowaniu różnorodnych form oświatowych, propagandowych i kulturalnych. Zasadniczo prace społeczne miały być podejmowane na terenach powiatów granicznych, na których bezpośrednie działania ochronne granicy prowadził KOP. Podejmowano je w miejscach stacjonowania oddziałów granicznych, w garnizonach, w formacjach Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego (PW WF) KOP. Odpowiedzialni za nią byli wszyscy żołnierze, zwłaszcza dowódcy oddziałów granicznych²⁴. Dozorowanie tej formy działalności należało do dowódcy KOP, ale odpowiedzialność za jej prowadzenie ponosił szef Oddziału Wychowania Żołnierza i Propagandy. Natomiast w terenie za całość pracy społecznej odpowiadali dowódca batalionu i dowódca kompanii granicznej, którzy przy pomocy kadry oficerskiej i podoficerskiej, instruktorów oświaty i propagandy realizowali zadania wynikające z rozkazów, wytycznych i instrukcji o pracy społecznej.

Władze KOP nakazywały organom granicznym, ażeby umiejętnie planowały pracę społeczną w terenie, dobierając właściwe metody i formy. Metody pracy polegały na organizacji takich akcji społecznych, które miały wzbudzić wśród ludności pogranicza poczucie konieczności współpracy z organami KOP w ochronie granicy oraz zagwarantować pożądane rezultaty propagandowe. Do takich akcji należała pomoc żołnierzy w budowie mostów, dróg, a przede wszystkim pomoc w przypadku klęsk żywiołowych, szczególnie w obliczu plagi pożarów i powodzi. Sprzęt przeciwpożarowy był dostępny na wszystkich strażnicach granicznych, a w odwodach kompanijnych i garnizonach były zorganizowane specjalne sekcje przeciwpożarowe dysponujące własnymi beczkowozami i pompami. Dzięki temu żołnierze często pomagali przy gaszeniu pożarów – zwłaszcza w mniejszych wioskach, do których straż pożarna nigdy nie docierała²⁵.

Akcje społeczne podejmowane wśród ludności opierały się na pozyskaniu jej zaufania, a zwłaszcza przychylności mniejszości narodowych, co było rzeczą bardzo trudną. W ramach własnych możliwości służbowych żołnierze okazywali skuteczną pomoc w codziennych trudach i potrzebach. Podejmowali walkę z nawiedzającymi okolice powodzią i podtopieniami, które były szczególnie groźne

²³ Dokument nr 104. 1937, październik 22, Warszawa. Wytyczne dowódcy KOP gen. bryg. Jana Kruszeńskiego do pracy społecznej, [w:] *O Niepodległą i granice...*, s. 486.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ T. Głowiński, *Zapomniany garnizon. Oddziały Korpusu Ochrony Pogranicza w Iwieńcu w latach 1924–1939*, Wrocław 2008/2009, s. 205.

na Polesiu w okresie wiosennych roztopów²⁶. W wyniku topnienia śniegu i lodu powstawały zdradliwe jeziora, trzęsawiska i błota, powodując niszczenie dróg, uszkodzenie konstrukcji drewnianych mostów na rzekach. Przez dłuższy czas komunikacja na takich terenach była utrudniona, aż do czasu zbudowania prowizorycznych kładek czy naprawienia mostów przez żołnierzy²⁷.

Jednym z większych mostów, wybudowanych przez kompanie saperów korpusu był most przez rzekę Seret w miejscowości Biała pod Czortkowem. Most ten o długości 55 m, szerokości 5 m wykonali żołnierze kompanii saperów brygady KOP „Podole”. Do poważniejszych prac mostowych zaliczyć również należy odbudowę zniszczonego przez powódź mostu na rzece Wilii pod miejscowością Sosenka przez kompanię saperów brygady KOP „Wilno”. Również poważnymi pracami były: budowa mostu w Terebliczach (Polesie) oraz mostu długości 100,2 m przez rzekę Syrań pod Wysockiem, wykonane przez kompanię saperów brygady KOP „Polesie”²⁸.

Działalność służby zdrowia korpusu wśród ludności pogranicza również zasługuje na uwagę. Lekarze KOP nie tylko leczyli żołnierzy, lecz także nieśli szeroką pomoc medyczną ludności cywilnej. Oprócz udzielania pomocy w chorobach i przy porodach, nieśli pomoc w nieszczęśliwych wypadkach, takich jak: postrzelenia, zranienia narzędziami rolniczymi, pogryzienia przez zwierzęta, złamania rąk i nóg, oparzenia, potłuczenia czy masowe zatrucia. W przypadku pojawiania się epidemii tyfusu, we współpracy z władzami administracyjnymi uruchamiano szpitale epidemiczne i organizowano masowe bezpłatne szczepienie ludności w celu zwalczania zakaźnych chorób i szczepiąc profilaktycznie dzieci, np. przeciw ospie. Ponadto lekarze korpusu angażowali się w cały szereg akcji profilaktycznych związanych z utrzymywaniem odpowiednich warunków sanitarnych i higienicznych²⁹.

W wielu miastach pogranicza z chwilą zorganizowania pierwszych batalionów życie gospodarcze związało się z obecnością żołnierzy KOP. Przy garnizonach zaczęły powstawać spółdzielnie zakładane przez żołnierzy, mające za zadanie zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych swych członków. Powodem rozwoju ruchu spółdzielczego zapewne była trudna sytuacja gospodarcza w miasteczkach oraz zmonopolizowanie rynku przez lokalnych sklepikarzy. Spółdzielnie w małych miasteczkach kresowych prowadziły sklepiki spożywcze, w których zaopatrywała się również ludność miejscowa³⁰. Rozwój ruchu spółdzielczego był jednym z najlepszych środków propagandy na pograniczu.

²⁶ *W trzecią rocznicę objęcia służby na granicach Rzeczypospolitej*, „Jednodniówka KOP” 1926–1927, s. 52.

²⁷ *Kresy w oczach oficerów KOP*, wstęp i oprac. J. Widacki, Katowice 2005, s. 20.

²⁸ *W siódmą rocznicę objęcia służby na granicach Rzeczypospolitej*, „Jednodniówka KOP” 1930–1931, s. 26.

²⁹ *Ibidem*, s. 28–30.

³⁰ *W trzecią rocznicę objęcia służby...*, s. 32.

Zasada znajomości ludności pogranicza obowiązywała na wszystkich szczeblach jednostek granicznych: dowódców strażnic, kompanii granicznych, podoficerów, dowódców batalionów i brygad. Była jedną z podstawowych zasad określonych w uzupełnieniu instrukcji służby KOP z 1937 r., którą kierowano się przy planowaniu i organizacji akcji społecznych. Władze wojskowe, planując pracę społeczną, szczególnie ukierunkowywały ją na środowiska młodych mieszkańców pogranicza zakładając, iż może ona przynieść największą korzyść w zakresie ochrony granicy. KOP angażował się na rzecz pomocy w budowie szkół, dożywianiu dzieci szkolnych, organizowaniu wycieczek i obozów letnich. Przykładem troski o miejscową młodzież była budowa szkoły w Iwieńcu, gdzie fundamenty zostały wykopane przez żołnierzy garnizonu KOP w ramach pracy społecznej. Na tę inwestycję kadra zawodowa przeznaczyła część swoich poborów. Oprócz szkoły żołnierze wzniesli i wykończyli Dom Ludowy w Rakowie, w którym znalazły się świetlica, czytelnia i sala do prowadzenia odczytów i przedstawień³¹.

Wytyczne pracy społecznej z 1937 r. nakazywały organizację obozów i zlotów harcerskich. Dodać należy, że współpraca z organizacjami harcerskim rozwijała się już od początku powstania korpusu. Z inicjatywy kadry zawodowej obozy harcerskie były organizowane zazwyczaj w malowniczych krajobrazowo miejscach na Podolu, najczęściej lokowanych blisko miejsc stacjonowania pododdziałów KOP i wiosek zamieszkałych przez mniejszości narodowe, wrogo usposobione do organów granicznych. W obozach uczestniczyła młodzież z drużyn harcerskich z Poznania, Krakowa, Warszawy i innych miast centralnej i zachodniej części kraju. Harcerze nie tylko poznawali krajobraz i uroki terenów, ale przede wszystkim zapoznawali się ze specyfiką służby żołnierzy KOP, zagrożeniami dla granicy i jej bezpieczeństwa oraz nastrojami miejscowej ludności. Harcerze stawali się bardzo pomocni, gdyż ich obecność oraz nawiązywane kontakty z miejscową ludnością dostarczały informacji o zagrożeniach dla ochrony granicy³².

Zakres działalności społecznej korpusu był znaczny, ale w miarę osiągnięcia stanu bezpieczeństwa w pasie granicznym i na pograniczu jeszcze się poszerzał. Objęto nią pracę z przysposobienia wojskowego (PW). W latach dwudziestych w II Rzeczypospolitej na wschodnich obszarach działalność przysposobienia wojskowego była koordynowana przez dowództwa okręgów korpusów (DOK): II Lublin, III Grodno, VI Lwów i IX Brześć. Z początkiem lat trzydziestych na terenach przygranicznych została wyłączona z gestii DOK i przekazana KOP. Władze wojskowe stały na stanowisku, że idee proobronne skuteczniej będą popularyzowane przez korpus ze względu na posiadanie gęstej sieci własnych jednostek i placówek wzdłuż całej granicy wschodniej i północno-wschodniej³³.

³¹ T. Głowiński, *op. cit.*, s. 101.

³² R. Jakosička, *Wspomnienia z obozu harcerskiego*, [w:] *W szóstą rocznicę objęcia służby na granicach Rzeczypospolitej*, „Jednodniówka KOP” 1929–1930, s. 71–72.

³³ Podział terytorialny organizacji pracy przysposobienia wojskowego, Warszawa 1929, ASG, Inspektorat Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego [dalej: Inspektorat WF i PW], 179/10, k. 2.

Władze wojskowe korpusu przywiązywały dużą uwagę do działalności przysposobienia wojskowego. Prowadzenie jej na terenach pogranicza określały instrukcje organizacyjne³⁴. Nadzorowanie wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego należało do dowódcy korpusu, dowódców brygad, pułków i batalionów. Organem dowódcy KOP w sprawach Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (WFiPW) był Inspektorat WFiPW. W wielu miejscowościach powstały lokalne komitety, w których prezesami byli przeważnie dowódcy batalionów KOP. Komitety te w dużej mierze finansowały utrzymanie komendantów miejscowych kompanii przysposobienia wojskowego³⁵.

Szczególnie podkreślano, że celem jest pomoc w wykształceniu wojskowym obywateli, podniesienie poziomu sprawności fizycznej społeczeństwa, a zwłaszcza młodzieży przedpoborowej oraz utrzymanie gotowości i sprawności wojskowej oficerów i szeregowych rezerwy. Przysposobienie wojskowe prowadził personel wojskowy i cywilny z kredytów przydzielanych przez Państwowy Urząd WFiPW oraz ze środków przeznaczonych na wychowanie fizyczne i przysposobienie wojskowe w budżetach wojewódzkich.

Żołnierze korpusu starali się zainteresować mieszkańców pogranicza potrzebą organizacji samoobrony i koniecznością angażowania się w działania organizacji o charakterze wojskowym. Popularyzowali wiele form takiej aktywności. Jedną z nich był rozwój sportu, organizacja kursów strzeleckich oraz zakup sprzętu sportowego. Pod kierownictwem kadry korpusu ćwiczyły zespoły młodzieży m.in. komitet powiatowy PW w Borszczowie zakupił dla 6 Oddziału PW sprzęt sportowy i niektóre części wojskowego umundurowania, a ponadto subsydiował do wysokości kilkuset złotych te oddziały, które wykazywały się najlepszymi wynikami. Dowódcy batalionów przy pomocy tego komitetu zorganizowali kursy informacyjne dla komendantów oddziałów PW. Podobny kurs odbył się w 3 brygadzie KOP i w innych batalionach pozostałych brygad. Na terenie 10 batalionu KOP prawie wszystkie organizacje PW powstały jedynie dzięki wysiłkowi oficerów tego batalionu. Batalion ten skupiał w swoich szeregach aż 174 członków. Również w innych batalionach działalność PW przynosiła efekty. W 5 batalionie KOP znalazło się 135 młodych osób, a w 22 batalionie 223 osoby. Należy podkreślić, że działalność ta nie była łatwa. Osoby posiadające odpowiednie kwalifikacje instruktorskie w KOP były rozproszone w terenie, co nie ułatwiało prowadzenia działalności proobronnej³⁶.

³⁴ Instrukcja organizacyjna Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego z 1932 r., ASG, Inspektorat WFiPW, 177/377, k. 1.

³⁵ Dokument nr 58. 1932, czerwiec I, Warszawa. Wytoczne dowódcy KOP gen. bryg. Jana Krużewskiego do pracy społecznej, [w:] *O Niepodległą i granice...*, s. 256.

³⁶ F. Ankerstein, *Przysposobienie wojskowe na Kresach*, [w:] *Korpus Ochrony Pogranicza. W trzecią rocznicę objęcia służby na granicach Rzeczypospolitej*, „Jednodniówka KOP 1926–1927”, s. 22–23.

* * *

Korpus Ochrony Pogranicza był wojskową formacją graniczną II Rzeczypospolitej, utworzoną do ochrony granicy. Wyróżniał się wyszkoleniem, wysoką dyscypliną kadry i żołnierzy oraz ofiarnym wykonywaniem powierzonych zadań. Jako formacja był jednocześnie jednym z ważniejszych elementów organów państwa, zapewniającym na pograniczu ład, spokój i porządek.

W dyslokowanych garnizonach szczególne znaczenie miała działalność społeczna. Jej podjęcie wynikało z faktu, że nie można było skutecznie chronić granicy bez należytej współpracy ze społeczeństwem. Działalność ta znalazła właściwe miejsce dopiero w KOP. Zaczęto jej nadawać coraz większą rangę i utworzono w korpusie odpowiednie struktury odpowiedzialne za organizowanie i koordynowanie. Należy stwierdzić, że w garnizonach i miejscach dyslokacji strażnic działalność społeczna przebiegała planowo i w miarę konsekwentnie. Realizowane przedsięwzięcia i stosowane metody pracy pozwalały chronić nie naruszalność granicy, ale nie doprowadziły w stopniu wystarczającym do wygaszenia wrogości i niechęci miejscowej ludności do realizowanej polityki państwa.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Straży Granicznej [ASG]

Korpus Ochrony Pogranicza [KOP]

Uzupełnienie Instrukcji służby Korpusu Ochrony Pogranicza. Rozkaz wprowadzający, 31 VIII 1937, 541.543.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Instrukcja służby Korpusu Ochrony Pogranicza, wstęp i oprac. P. Skubisz, Warszawa 2010.

Kresy w oczach oficerów KOP, wstęp i oprac. J. Widacki, Katowice 2005.

O Niepodległą i granice. Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów, wstęp M. Jabłonowski, współpraca J. Prochwicz, oprac., wybór i przygotowanie do druku M. Jabłonowski, W. Janowski, B. Polak, J. Prochwicz, Warszawa–Pułtusk 2001.

Polskie formacje graniczne. Straż Graniczna 1918–1939. Dokumenty organizacyjne. Wybór źródeł, t. I, wstęp, wybór, oprac. B. Polak, Koszalin 1999.

OPRACOWANIA

Ankerstein F., *Przysposobienie wojskowe na Kresach*, [w:] *Korpus Ochrony Pogranicza. W trzecią rocznicę objęcia służby na granicach Rzeczypospolitej*, „Jednodniówka KOP 1926–1927”, s. 22–23.

- Biernat F., *Rola Korpusu Ochrony Pogranicza w ochronie polskiej granicy wschodniej i w wojnie obronnej 1939 roku*, [w:] *Szkice z dziejów wojskowych Polski w latach 1918–1939*, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1979, s. 51–102.
- Dominiczak H., *Dzieje Kresów i granicy państwa polskiego na wschodzie*, Toruń 2011.
- Głowiński T., *Zapomniany garnizon. Oddziały Korpusu Ochrony Pogranicza w Iwieńcu w latach 1924–1939*, Wrocław 2008/2009.
- Jabłonowski M., *Polityczne i wojskowe przesłanki powołania dożycia Korpusu Ochrony Pogranicza w 1924 r.*, [w:] *Korpus Ochrony Pogranicza. Materiały z Konferencji Naukowej w 80-rocznicę powstania Korpusu Ochrony Pogranicza*, red. J. Prochwicz, Kętrzyn 2005, s. 21–34.
- Jakosicka R., *Wspomnienia z obozu harcerek*, [w:] *W szóstą rocznicę objęcia służby na granicach Rzeczypospolitej*, „Jednodniówka KOP” 1929–1930, s. 71–72.
- Klimecki M., *Kształtowanie polskiej granicy wschodniej w latach 1918–1921*, [w:] *Polska granica wschodnia. Przeszłość i teraźniejszość. Materiały z konferencji naukowej Lublin 24 maja 2001*, red. W. Wróblewski, Lublin 2001, s. 71–83.
- Krajewski Z., *Geneza i dzieje wewnętrzne Litwy Środkowej (1920–1922)*, Lublin 1996.
- Łach W., *„Bunt” Żeligowskiego. Kulisy przyłączenia Wileńszczyzny do Polski (1920–1922)*, Warszawa 2014.
- Prochwicz J., *Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*, Warszawa 2003.
- Wasilewski A., *Granica lorda Curzona. Polska granica wschodnia od Wersalu do Schengen (traktaty, umowy, przejścia graniczne, podróżni, wizy)*, Toruń 2003.
- Włodarkiewicz W., *Bezpieczeństwo granicy wschodniej Rzeczypospolitej w ocenie polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1921–1932*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012, s. 89–108.
- W pierwszą rocznicę objęcia służby na wschodniej granicy Rzeczypospolitej*, „Jednodniówka KOP” 1924–1925.
- W siódmą rocznicę objęcia służby na granicach Rzeczypospolitej*, „Jednodniówka KOP” 1930–1931.
- W szóstą rocznicę objęcia służby na granicach Rzeczypospolitej*, „Jednodniówka KOP” 1929–1930.
- W trzecią rocznicę objęcia służby na granicach Rzeczypospolitej*, „Jednodniówka KOP” 1926–1927.
- Wyszczelski L., *Polityczno-militarne przyczyny wybuchu wojny polsko-rosyjskiej lat 1919–1920 i jej reperkusje po traktacie ryskim*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012, s. 17–32.

HALINA ŁACH

Social work as a service duty of soldiers in garrisons of the Border Protection Corps

The rebirth of the Polish state at the end of the war in 1918 crossed the 120-year period of partitions. The Polish state came back to life. Among the many important problems was to merge the territory, demarcate the boundaries and build a system of their protection. The complex

and prolonged process of determining the extent of Polish territories had an impact on future relations with neighboring countries and the system of protection of the state border. In particular, after the end of the Polish-Russian war and the conclusion of a peace treaty, there was no normalization of the social and political situation in the eastern territories. The construction of a secure border protection system was also not achieved.

The determined and delineated eastern border was not a calm border and remained in a state of constant danger. The escalation of banditry in 1921–1924 influenced the decision to establish a Border Protection Corps (KOP). The soldiers of the corps for the period of 15 years performed a heavy service, the purpose of which was to protect the inviolability of the state border and ensure security for citizens. In their daily service, they carried out tasks to strengthen Polish statehood and assimilate national minorities, and undertook numerous social works in the border areas. The involvement of soldiers in social work was aimed at gaining the trust of the population for the interests of the state, especially the sense of the need to cooperate with the bodies of the KOP.

The purpose of the paper is to show the social work carried out by the KOP branches among the borderland population in order to maintain the security of the border and public order in the border zone. The scientific deliberations in the paper are concretised on the thesis that it is: Taking up social activities by soldiers of the KOP in the border area was a duty.

The basic sources of paper are source materials of the Border Protection Corps from the Border Guard Archive in Szczecin. They are supplemented with studies referring to the entire military activities of the corps.

Keywords: rebirth of the Polish state, eastern border, Border Protection Corps (KOP), social work, borderland population.